

ТРАДИЦІЇ ЛЕСЯ МАРТОВИЧА В ОПОВІДАННЯХ ТА НОВЕЛАХ
РОМАНА ІВАНИЧУКА: ФУНКЦІОНАЛЬНІСТЬ НАРАТИВНОГО ЗНАКА

У статті досліджуються типи наративних знаків, які входять до наративної структури малої прози Леся Мартовича та Романа Іваничука, здійснюється їх порівняльно-типологічний аналіз.

Ключові слова: знаки автора, знаки читача, нарація, наратор, мала проза, суб'єкт, об'єкт, наративна структура.

В статье исследуются типы наративных знаков, входящие в наративную структуру малой прозы Леся Мартовича и Романа Иваничука, создается их сравнительно-типологический анализ.

Ключевые слова: знаки автора, знаки читателя, наррация, нарратор, малая проза, субъект, объект, наративная структура.

The article studies the types of narrative characters that are part of the narrative structure of short prose Lesia Martovycha and Romana Ivanychuka, by their comparative and typological analysis.

Key words: sign of author, sign of reader, narrator, small prose, subject of narrative, object of narrative, structure of narrative.

Лесь Мартович належить до тієї генерації українських письменників, життєвий шлях яких був увінчаний терновим вінком. Мала проза відомого письменника-сатирика, члена «покутської трійці» тривалий час була вилучена із шкільної програми та піддавалася всіляким утискам з боку тогочасної цензури. Літературні традиції Леся Мартовича збагатив та продовжив відомий український письменник, громадський діяч Роман Іваничук.

Актуальність дослідження полягає у науковій потребі осмислити шляхи і тенденції розвитку літературно-художніх традицій, зокрема особливості наратологічної системи у малій прозі Леся Мартовича – класика українського письменства, і Романа Іваничука – видатного сучасного прозаїка. Досі в українському літературознавстві не було типологічних спроб розв'язати поставлену проблему, тим паче крізь призму функціональності наративного знака.

У статті проаналізовано наративні знаки автора, наративного суб'єкта та читача, що виявляються чи не найвиразніше у структурі оповідань Леся Мартовича «Мужицька смерть» і Романа Іваничука «Дім на горі».

Мета статті – на порівняльно-типологічному рівні відрефлексувати поліфункціональність наративного знака, одного із суттєвих чинників української оповідної прози як ХІХ, так і ХХ століть, довести органічність наративних

структур в оповіданнях українських авторів, окреслити продуктивний зв'язок епічного мислення Леся Мартовича та Романа Іваничука, охарактеризувати на прикладі двох творів прозаїків своєрідність існування наративної стратегії письменників, тяглість і послідовність традицій української прози.

Методи дослідження використано з урахуванням особливостей функціонування наративного знака в оповіданнях Леся Мартовича «Мужицька смерть» і Романа Іваничука «Дім на горі» – порівняльно-типологічний, історико-генетичний та інтерпративний.

Загалом наративній стратегії малої прози Леся Мартовича та Романа Іваничука присвячено кілька розвідок В. Лесина («Леся Мартович. Літературний портрет»), М. Євшана («Куди ми прийшли»), О. Рикова («Своєрідність трагікомічного у творах Леся Мартовича»), Ю. Колядич («Особливості поезики малої прози Романа Іваничука»), М. Ткачука («Наративні моделі українського письменства»), Л. Мацевко-Бекерської («Наративна стратегія малої прози (на матеріалі української літератури кінця ХІХ – початку ХХ століття»).

В оповіданнях двох прозаїків виявляємо наративні знаки автора, наративного суб'єкта та читача. Останній, хоч недостатньо виражений, та все ж таки простежується в малих прозових формах обох художників слова. Найбільш поширеними у творах «Мужицька смерть» та «Дім на горі» є знаки автора. Письменники використовують різноманітні описи (від зовнішності персонажів до змалювання пейзажів) як деталі для розкриття характерів, тогочасного побуту, становища українського селянства. Зокрема, виявлення «ситуативних та наративних» [5, с. 96 – 105] типів знаків дає можливість порівняти життя селян кінця ХІХ та початку ХХ століття, зміни, які відбулися за цей період, суспільні та побутові проблеми, все, чим живе селянин Західної України. Знак наративного суб'єкта дозволяє не просто виявити, від першої чи третьої особи ведеться оповідь, але зазвичай за наратором стоїть соціум, представником якого він є. Розповідач дивиться на світ, розуміє його так, як це роблять люди його епохи.

Знак автора 1 – «ситуація переміщення». В оповіданні «Мужицька смерть» зустрічаємо їх декілька. Цьому сприяє твір, поділений на частини, в кожній з яких відбувається ситуація переміщення. Зокрема, прихід Гриця до панотця Антонія, похід до громадської канцелярії, а також відхід в інший світ (смерть героя). Також в оповіданні «Мужицька смерть» маємо незвичну «ситуацію переміщення» – спогади головного героя з минулого про свою першу дружину, яка померла. «Ще за небіжки жінки... вона мені їсти варила, як я його городив. Моя газдиня! Бувало – городжу пліт або перед хатою щось роблю, може, ні?! ...А вона бувало, небіжка, стане на порозі та: «Грицю,

каже, ходи полуднувати» [6, с.45]. Отже, в даному випадку має місце аналепсис, який надає повноти розповіді про життя головного героя. Ситуацію переміщення у творі «Дім на горі» маємо в кінці оповідання. Після пожежі, Настя залишає батьківське обійстя. Про долю Насті наратор багато не розповідає, зазначає тільки в кількох рядках: «А Насті не було ніде. Звідкись до села прийшла чутка – але чи то правда, ніхто не міг достеменно сказати, – нібито хтось бачив на Косівському передмісті Настю – живу Настю – з дитиною на руках...» [3, с. 58]. Письменник не вказує на час і місце події, тому має місце такий знак автора 3 – ситуативний, як «невизначеність хронотопу». Загалом «ситуація переміщення» героя є характерною особливістю оповідань як Леся Мартовича, так і Романа Іваничука.

Знак автора 2 – «ситуація зустрічі». В обох творах присутня «ситуація зустрічі». Зустрічі Гриця з односельчанами, місцевою владою та смертю, яку він чекав, «бо чувся зайвим на цім світі» [6, с. 70]. В оповіданні «Дім на горі» маємо зустріч Насті із пічником, який мурував печі в новій хаті. Ця зустріч символізує надію та зміну в її особистому житті, на створення сім'ї як основного призначення жінки. Мабуть, тому «спаленіла, стрепенулася, бурхнула кров до лица, захвилювалися під забрудненою сорочкою рештки дівочих грудей, зойкнула і силу втратила від несподіваного щастя – опустилася на лавицю» [3, с. 57].

Знак автора 3 – ситуативний – «певна визначеність хронотопу». Оскільки в оповіданні «Мужицька смерть» маємо розповідь про життя одного бідного селянина, то кожна подія зазначена певним проміжком часу та місцем. Цьому сприяє поділ твору на частини. В першій частині час події, яка періодично повторювалась, зазначено так – «мав навичку щонеділі впитися» [6, с. 44]. У даному випадку присутній ітеративний наратив, який допомагає підкреслити буденність, незмінність у житті головного героя. У третій частині Гриць приходиться до громадської канцелярії просити помочі у сільській владі від зажерливого Коропа, який зазіхає на його землю. Про час цієї події зазначено: «Це діялося по жнивах у середу. Було якесь церковне свято; у поле ніхто не йшов» [6, с. 51]. Також вказується місце, де, очевидно, знаходилась сільська рада, яка в оповіданні має назву «громадська канцелярія». Таким чином, «громадська канцелярія була у Семена. Він мешкав по однім боці, а другий відступив на канцелярію» [6, с. 51]. Окрім цього, згадується дещо з минулого селянина, але чіткої послідовності із зазначенням місця і часу немає. Основний акцент робиться на розкритті психологічного портрета Гриця. В останній частині описуються останні дні життя та похорон головного героя. Гриць ціле життя тяжко працював, отримуючи мізерну платню, смерть була для нього єдиним порятунком від злиденного існування, тому навіть погода в день його смерті тиха. Час смерті персонажа точно не окреслюється, читач дізнається лише, що це сталося восени «з початком осені, саме в найкращу пору року, коли надворі нема ні

літньої спеки, ні осінньої сльоти, коли сонце на погіднім небі гріє, та й не пече, а легесенький західний вітер обриває зжовкле листя з дерев» [6, с. 72].

Знак автора 4 – наративний – «питома вага розповідних фрагментів». Оповідання «Мужицька смерть» відрізняється від іншого, бо має поділ на частини, в кожній з яких зображено певний відрізок часу із життя галицького селянина. Розповідний фрагмент розмови в громадській канцелярії знайомить реципієнта з громадським устроєм, який панував у Західній Україні. «Повітовий староста, ревливий оборонець краюї автономії, переслідував, як лиш міг, тоту раду громадську. – Та то самі лайдаки, розбійники, злодії! Не вір жодному хлопові, як псові. Я їм дам, я їм покажу!» [6, с. 51].

Також розповідна канва оповідання «Мужицька смерть» містить оніричні процеси. У творі сон Грицихи виступає передвісником смерті чоловіка, символізує нещастя в її родині. Здавна в українському фольклорі сон з каламутною водою тлумачився як такий, що віщував клопоти та нещастя. Селяни вірять, що сни можуть віщувати, підказувати про майбутні події в їхньому житті, тому сон Грициха вважала передвісником нещастя в недалекому майбутньому. Слід зазначити, що оніричні елементи використовує в своїх малих прозових формах і Роман Іванчук. Часто вони відіграють роль символів або надають емоційного навантаження у показі характерів. Отже, використовуючи марення чи сновидіння, читач має змогу «осягнути творчість і творчу особистість митця, ту добу, що постає рушієм, чинником його поетичних візій і роздумів» [4, с. 51].

Окрім того, в оповіданні «Мужицька смерть» наратор змальовує ситуації, в які потрапляє його родина. За допомогою їх читач має змогу дізнатися думку односельчан про Гриця та скласти власну портретну характеристику селянина, а також поринути в побут галичан кінця ХІХ – початку ХХ століття.

Знак автора 5 – наративний – «сміслове навантаження описів». Описи тією чи іншою мірою завжди присутні в малому прозовому творі. Часто вони задають настрій оповіданню або його героям, можуть бути невеличкими штрихами, які підсилюють ту чи іншу рису характеру, відіграють роль символів або передають емоційний стан персонажів. «...Настя, диви, й не загнівалася: розпашіла, рум'янці зморшки розгладили, примервіла молодість будила в зіницях синюватими відблисками» [3, с. 57]. В обох оповіданнях наявні описи природи та зовнішності героїв. Зовнішність селянина змальовано лише тоді, коли він приходить у громадську канцелярію, потребуючи від сільських урядників оборони від людської несправедливості: «До хати ввійшов Гриць, темний та назний, з запалими очима. Видко було, що слабий» [6, с. 52]. За допомогою опису гори («Дім на горі»), де знаходилося обійстя Пантели, «чужаком осторонь, окутаний з усіх боків моторошно густим садом, – не то гордовитий, не то потаємний, ніби для відьомських шабашів призначений, лиш крізь листя пробивалася до неба гостра шпиця колодязного журавля і маячила на видноколі, мов шибениця» [3, с. 52], підкреслюється самотність, на яку прирекли себе жителі цієї

господи. В цьому ж оповіданні, змальовуючи портрет головної героїні, пічник, зазирнувши в очі, прочитав у них те, чого не переставала сподіватися Настя, хоча літами вже була не така молода. “А коли все було зроблено до нитки, пічник помив руки, зазирнув у Настині очі – Господи, скільки тією міццю, що зводила оці хороми, могла б вона літ прожити, ночей з чоловіком переспати, дітей народити!” [3, с.57].

Отже, важливим штрихом до портретної характеристики виступають очі. Вони віддзеркалюють душу людини. Роман Іваничук часто у своїх творах при змалюванні образів звертає увагу на очі, які виступають важливою деталлю автора для поглиблення психологічної характеристики персонажа.

Знак автора 6 – наративний – «сміслові навантаження роздумів». У творі «Мужицька смерть» роздум є необхідним елементом тексту, який присутній у мовленні персонажів. Особливого смислового навантаження він набуває в кінці, перед смертю Гриця, який мріє померти не злидарем, а заможним газдою, маючи що залишити у спадок кожній дитині. Окремий випадок складають розмірковування наратора про згубну звичку головного героя. Він не засуджує його, навіть намагається виправдати: «Але Гриць не був такий пияк, як другі пияки. Пияком звичайно є той, хто п’є в корчмі та й хто п’є завсіди: чи є товариство, чи ні, чи є причина пити, чи ні. А Гриць не так» [6, с. 50]. Розмірковування наратора свідчать про те, що доля Гриця не була йому байдужа. Також у тексті подано роздуми селян про рай, вони дають можливість читачеві зрозуміти, яким для українського селянина ХІХ століття було земне життя: «А зрештою, хоть би мене дали до пекла, та гадаєте, що би пізнав, чи то пекло, чи рай? Почув би відай, що трохи інакше, як на землі, але хто знає, чи не було би ліпше» [6, с. 65]. Хоча у творі «Дім на горі» маємо прихованого наратора, все ж таки автор вводить діалог та думки Пантели, що дозволяє читачеві дати всебічну оцінку подіям та героям.

Наративний знак автора 7 – «сміслові навантаження діалогу» дає змогу читачеві краще зрозуміти причини вчинку Насті («Дім на горі») та дослідити психологію образу дівчини. В оповідання «Мужицька смерть» діалоги дозволяють реципієнту оцінити події та охарактеризувати поведінку та звички головного героя. Для повноти творення образу в діалогах задіяні члени його родини та односельчани. Це дозволяє створити яскраву гумористичну картину дієгезису. Зокрема, при змалюванні сварки старої Грицихи із сусідкою реципієнт дізнається про цілу родину Гриця Баната, її минуле, відносини в сім’ї. У селі зазвичай всі про кожного мешканця села знають, тому втаїти події з особистого життя неможливо. Це дає можливість дізнатися від інших персонажів твору про згубну звичку Гриця: « – Ти, обсудо якась! – кричала Варвара. – Розповідай ліпше по селі за себе та за свого дядю-пияка, а не за мене, бо я тобі зараз кіски повимикаю» [6, с. 47]. Юрко («Дім на горі») не захотів жити на відлюдді, тому й не взяв Настю заміж. Про це ми дізнаємося із розмови між двома закоханими: «Ніхто з нашого роду нікуди звідси не йшов. – Так ти піди, ти ж молода, а він найгібіє собі на горі.

– Не підуд» [3, с. 55]. Настя жертвудє своїм особистим щастям, але не покидає прадідівську домівку на горі заради Юрка. Відбувається конфлікт не тільки між закоханими, але й у душі дівчини.

Знаки наративного суб'єкта. Однією із спільних наративних рис малої прози Леся Мартовича та Романа Іваничука є домінування гетеродієгетичної нарації над гомодієгетичною. Хоча Р. Барт був переконаний, що ці системи не обов'язково потребують лінгвістичного маркування за допомогою займенників 1-ї (я) чи 3-ї (він) особи. Зокрема, в оповіданні «Дім на горі» Романа Іваничука зустрічається як особова, так і не особова форми. Наратор не виступає персонажем у творі та жодною мірою не виявляє себе. Складається враження, що він переказує почуте чи побачене. Те ж саме можна сказати про нарацію оповідань: «Мужицька смерть» та «Дім на горі». Спільною характерною особливістю двох творів є усно-розмовна манера оповіді. «Та якось уже повелося в Пантели, що ніхто в селі не був йому потрібний» [3, с. 52] або («Мужицька смерть») «А твій дедьо таки пияк: малі діти знають, що він пияк» [6, с. 47]. Наратор посилається на чужий досвід, а слова «знають» або «жили, як той казав, у мирності і в радості» [6, с. 48] підкреслюють використання усно-оповідної манери розповіді, яку часто зустрічаємо в українському фольклорі, та є його характерною особливістю. Цей розповідний фрагмент твору свідчить про наявність неособової форми, яка пов'язана із дієсловом «повелося». Водночас виражено думки головного героя Пантели, що надає оповіданню поліфонічного звучання: «Дивився Пантела на дочку – гарна була, але ж відцвітає, і Юрко, що вже й спав з нею в стодолі на горищі, живе з іншою в долині, бо на гору не захотів...» [3, с. 55]. Також використання таких наративних форм свідчить про обізнаність їх авторів з українською народною творчістю.

Знаки читача. В обох оповіданнях знаки читача не досить чітко окреслені. Хоча на початку та в кінці твору Леся Мартовича «Мужицька смерть» простежується такий знак як «нове інформування». На початку оповідання маємо повідомлення про зазначення місця служби Гриця: «служив при війську на Угорщині в Банаті і не раз розповідав про той свій побут у Банаті» [6, с. 44]. Таким чином автор апелює до компетенції реципієнта, до його знання. Назва угорського містечка, про яке інформується, має відношення до прізвиська Гриця. Здавна повелося в селах давати один одному прізвиська. Чужинець, який потрапляв до села, запитуючи прізвище місцевого жителя, міг не отримати інформації про нього. За вигаданим прізвиском селяни завжди могли допомогти розшукати їх односельчанина. Справжнього прізвища головного героя ніхто в селі не знав, тому, мабуть, воно не вказується в оповіданні. Прозвали Гриця селяни Банатом, через його численні розповіді про місце своєї служби в Угорщині. Зазначення цієї назви є знаком читача «нове інформування». Окрім цього, зазначається час, коли помер Гриць. Так, «Гриць умер з початком осені, саме в найкращу пору, коли надворі нема ні літньої спеки, ні осінньої сльоти...» [6, с. 72]. Також у творі «Дім на горі» таким знаком є повідомлення про пожежу в кінці оповідання «Однієї ночі будинок на відлюдній горі спалахнув

раптом з усіх кінців. Вперше збіглися сюди люди, та води начерпати не встигли, бо криниця залишилася без журавля» [3, с. 58]. Загалом Р. Барт вважає «такі знаки набагато складніші, ніж знаки нарративного суб'єкта» [2, с. 411].

Отже, за допомогою типології нарративних знаків І. Карпова ми виявили в оповіданнях Леся Мартовича «Мужицька смерть» та Романа Іваничука «Дім на горі» знаки автора, нарративного суб'єкта та читача, дослідили їх природу, функціонування в художньому тексті. Також здійснили порівняльно-типологічний аналіз нарративних знаків, який дозволяє глибше дослідити структуру художніх текстів малої прози талановитого письменника-покутянина.

Слід зазначити, що нарративні знаки, які однаковою мірою зустрічаються в обох оповіданнях, дають змогу не тільки дослідити творчість Леся Мартовича в наратологічному аспекті, але й пізнати його своєрідний авторський стиль, про який писав свого часу Іван Франко: «Як ніхто інший уміє він підмітити в житті нашого народу ту іронію фактів, яка змушує людину цілу свою поведінку виявляти зовсім в іншому світлі, ніж вона є насправді. До того ж його стиль наскрізь оригінальний, легкий і далекий від будь-якого шаблону» [7, с. 143]. Також порівняльно-типологічний аналіз малих прозових форм двох західноукраїнських письменників дозволяє дослідити особливості розвитку жанру новели в кінці ХІХ – початку ХХ століття. Маємо можливість виокремити традиції Леся Мартовича, віддзеркалені в малих жанрових формах Романа Іваничука. Вивчення новелістики відомого українського прозаїка, громадського діяча дозволяє глибше розкрити грані його таланту.

Список використаних джерел

1. Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / за ред. Марії Зубрицької. 2-е вид., доп. – Львів: Літопис, 2001. – 832 с.
2. Барт Р. Введение в структурный анализ повествовательных текстов // Зарубежная эстетика и теория литературы ХІХ–ХХ вв.: трактаты, статьи, эссе. – М., 1987.
3. Іваничук Р. Одна хлібина на двох: новели про любов. / Роман Іваничук. – Львів: Срібне слово, 2004. – 160 с.
4. Інтеграція позитиву в творчості Шевченка (аспекти символу, аксіології, онтології, міфу, психології і стилю). – К.: Альтерпрес, 2002. – 232 с.
5. Карпов І. Структура бунинського повествования: знаки авторства / Іван Карпов // Филологические науки. – 1997. – №3. – С. 96 – 105.
6. Мартович Л. Вибране: оповідання / Лесь Мартович [Упоряд., підгот. текстів, вступ. стаття та примітки В.М. Лесина; худож. М.Г. Богданець]. – Ужгород: Карпати, 1982. – 224 с.
7. Франко І. Твори: У 50 т. – К.: Наук. думка, 1982. – Т. 33. – 527 с.